

ALİ TƏHSİLİN MALİYYƏLƏŞMƏSİ: PROBLEMLƏR VƏ HƏLL YOLLARI

FİDAN SARIBƏYLİ

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, İstanbul Universiteti-Cerrahpaşanın Ali təhsil müəssisələrinin idarə olunması ixtisası üzrə magistrantı, Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi. E-mail: saribaylifidan@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9347-5475>

Məqaləyə istinad:

Sarıbəyli F. (2025). Ali təhsilin maliyyələşməsi: problemlər və həll yolları. *Azərbaycan məktəbi*. №1 (710), səh. 95-103

DOI: 10.30546/32898065.2025.1.023

ANNOTASIYA

Ali təhsil həm fərdlərin, həm də cəmiyyətin inkişafına mühüm töhfə verir. Bu sahə yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması, elmin və texnologiyanın inkişafı, eləcə də sosial rifahın gücləndirilməsi baxımından əvəzsiz rol oynayır. Artan tələbat ali təhsil müəssisələrini maliyyə resurslarını daha səmərəli idarə etməyə və alternativ maliyyə mənbələri axtarmağa sövq edir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının məlumatlarına əsasən dünya üzrə ali təhsilin maliyyələşməsi daha çox dövlət resurslarına əsaslanır, lakin özəl mənbələrin də əhəmiyyəti artmaqdadır. Alternativ maliyyə mexanizmlərinin tətbiqi ali təhsilin əlçatanlığına və keyfiyyətinə birbaşa təsir edən əsas amillərdəndir. Ali təhsil müəssisələrinin maliyyələşməsi müxtəlif modellər və mənbələr əsasında həyata keçirilir. Dövlət büdcəsi ənənəvi olaraq əsas maliyyə mənbəyi olsa da, tələbələrədən alınan təhsil haqqı, tələbə kreditləri və universitet-sənaye əməkdaşlığı kimi alternativ mexanizmlər də maliyyə dayanıqlığını təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin maliyyələşməsi dövlət sifarişləri, tələbə ödənişləri və digər qanuni mənbələrdən gələn vəsaitlər hesabına təmin olunur. Lakin maliyyə planlaması və idarəetmə sahəsində ciddi çətinliklər mövcuddur. Belə ki, ali təhsil müəssisələrində daxili nəzarətin zəifliyi, yetərli şəffaflığın təmin edilməməsi və yalnız qısamüddətli planlamaların mövcudluğu maliyyə idarəçiliyində problemlər yaradır.

Açar sözlər: Ali təhsil, maliyyə mənbəyi, maliyyələşmə modelləri, maliyyə dayanıqlığı, maliyyə idarəçiliyi.

Məqalə tarixçəsi

Göndərib: 24.12.2024

Qəbul edilib: 23.01.2025

FINANCING HIGHER EDUCATION: PROBLEMS AND SOLUTIONS

FIDAN SARIBAYLI

PhD in Pedagogy, Master's student in Higher Education Management at Istanbul University-Cerrahpaşa, Lecturer at Baku State University.

E-mail: saribaylifidan@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9347-5475>

To cite this article:

Saribayli F. (2025). Financing higher education: problems and solutions. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 710, Issue 1, pp. 95-103

DOI: 10.30546/32898065.2025.1.023

ABSTRACT

Higher education plays a crucial role in the development of both individuals and society. This sector is indispensable in producing highly qualified professionals, advancing science and technology, and enhancing social welfare. The growing demand encourages higher education institutions to manage their financial resources more efficiently and seek alternative funding sources. According to OECD data, the financing of higher education worldwide is primarily based on public resources, but the importance of private sources is also increasing. Implementing alternative financing mechanisms is one of the key factors that directly influence the accessibility and quality of higher education. The financing of higher education institutions is based on various models and sources. While the state budget has traditionally been the main financial source, alternative mechanisms such as tuition fees, student loans, and university-industry partnerships also play an important role in ensuring financial sustainability.

In Azerbaijan, the financing of higher education institutions is provided through state orders, student payments, and funds from other legal sources. However, there are significant challenges in financial planning and management. Weak internal controls, insufficient transparency, and the dominance of short-term approaches create challenges in financial management within higher education institutions.

Keywords: Higher education, financial sources, financing models, financial sustainability, financial management.

Article history

Received: 24.12.2024

Accepted: 23.01.2025

Giriş

Ali təhsil cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. O, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında, elm və texnologiyanın inkişafında, eyni zamanda fərdi və kollektiv rifahın artırılmasında əvəzolunmaz bir vasitədir. Ali təhsilin həm fərdlər, həm də cəmiyyət üçün önəmi artdıqca, bu sahəyə olan tələbat da çoxalır. Ali təhsil almaq istəyən tələbələrin sayının artması ilə ali təhsil müəssisələri üzərindəki təzyiq də artır. Bu artım tədris üçün lazımi infrastrukturun genişləndirilməsi, yeni müəllim heyətinin işə götürülməsi kimi xərclərə də təsir edir. Digər tərəfdən, qlobal rəqabətin və texnoloji inkişafın təsiri ilə ali təhsil müəssisələri elmi-tədqiqat işlərinə, laboratoriyalara və digər texnoloji resurslara daha çox sərmayə qoymaq məcburiyyətindədir. Belə olan halda, təhsil müəssisələri üçün yeni maliyyə mənbələri əldə etmək məsələsi ön plana çıxır.

Ali təhsil müəssisələrinin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi cəmiyyətin gələcəyi üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Artan tələbat isə ali təhsil müəssisələrinin maliyyə məsələlərini daha da aktualaşdırır. Həm milli, həm də beynəlxalq təşkilatlar ali təhsilin maliyyələşməsi ilə bağlı araşdırmalar aparmaqdadır. BMT və İƏİT kimi beynəlxalq təşkilatlar son dövrdə bununla bağlı bu çərçivədə tədqiqatlar aparıb, hesabatlar hazırlayaraq dərc edib.

Ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə modellərinə uyğun maliyyə mexanizmləri

Ali təhsilin maliyyələşməsi ölkələrə görə fərqlənir. Bəzi ölkələr ali təhsili dövlət tərəfindən təqdim edilən xidmət kimi qəbul etdiyi üçün bu müəssisələr dövlət resursları ilə maliyyələşir. Belə ki, dövlətin əsas maliyyə mənbəyini vətəndaşların ödədiyi vergilər təşkil edir. Buna görə də, heç şübhəsiz, universitetin sahibi cəmiyyətdir. Cəmiyyəti təmsil edən isə hökumətdir. Beləliklə, hökumətin universitetlərin maliyyələşməsi ilə maraqlanmaması mümkün deyil (Doğramacı, 2007).

Elə ölkələr də var ki, ali təhsil tam dövlətə

aid xidmət kimi nəzərdə tutulmur. Buna görə də ali təhsil müəssisələrinin büdcəsi yalnız dövlət büdcəsi ilə deyil, eyni zamanda universitetin əsas tərkib hissəsini təşkil edən tələbələrdən alınan təhsil haqları və digər mənbələrlə maliyyələşir. Bu yanaşma təhsil sisteminin özünümaliyyələşdirmə ehtiyacını ortaya çıxarır.

Demək olar ki, dünyada, əsasən, iki növ universitet idarəetmə modeli mövcud olduğu kimi iki fərqli maliyyələşmə mexanizmi var (Sarıbəyli, 2024).

ABŞ, Avstraliya, İngiltərə, İrlandiya, Kanada və İsraildə tətbiq olunan anqlo-sakson modeli idarə edilən universitetlərin maliyyə mexanizmləri ilə Almaniyaya, Avstriyaya, Danimarka, Fransa, Niderland, İsveçrə, İspaniya, İsveç, İtaliya, Norveç, Portuqaliya və Yunanıstanda tətbiq olunan Qitə Avropası modeli fərqlidir.

Anqlo-sakson modeldə universitetlərin maliyyə sistemi daha çox özəl maliyyə mənbələrinə əsaslanır və bazaryönlü yanaşma tətbiq edilir. Universitetlərin əsas maliyyə mənbələrindən biri tələbələrdən alınan təhsil haqqıdır. Bu universitet idarəetmə modelinin tətbiq edildiyi ölkələrdə tələbələrdən alınan təhsil haqları çox vaxt yüksək olur, lakin tələbələrə kredit və ya təqaüd formalarında dəstək göstərilir. Nümunə olaraq deyə bilərik ki, ABŞ-də federal və özəl tələbə kreditləri geniş yayılıb.

Anqlo-sakson modeldə şirkətlər, fondlar universitetlərin maliyyələşməsində mühüm rol oynayır ki, bu da universitet-sənaye əməkdaşlığının nəticəsidir. Bu yolla əldə edilən maliyyə, adətən, elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinə və infraqurkura yönəldilir.

Qitə Avropası modelində universitetlər, əsasən, dövlət tərəfindən maliyyələşir və təhsil haqqı ya simvolikdir, ya da tamamilə yoxdur. Əksər Avropa ölkələrində ali təhsilin ödənişsiz və ya çox aşağı ödənişli olmasının səbəbi də əsas maliyyə mənbəyinin dövlət büdcəsi olmasıdır. Məsələn, Almaniyada dövlət universitetlərində təhsil haqqı yoxdur və ya çox azdır. Qitə Avropası modeli ilə idarə edilən universitetlərdə tələbələrə dövlət tərəfindən təqaüdlər verilir və ya maddi yardımlar təklif olunur. Bu, təhsil imkanlarının bərabər şəkildə paylanmasına

xidmət edir. Universitetlərin elmi-tədqiqat fəaliyyətləri isə, adətən, dövlət və Avropa Birliyi qrantları vasitəsilə maliyyələşir. Qitə Avropasında universitetlərin maliyyələşməsində özəl sektorun rolu nisbətən məhduddur, lakin bəzi universitetlər sənaye ilə əməkdaşlıq çərçivəsində layihələrdən gəlir əldə edə bilirlər.

Əgər ali təhsil maliyyələşməsinin dövlət və özəl mənbələr arasında bölgüsünü nəzərə alsaq, İƏİT üzrə ortalama olaraq dövlət tərəfindən maliyyələşmənin üstünlük təşkil etdiyini müşahidə edirik. Baxmayaraq ki, İƏİT ölkələrində ali təhsil səviyyəsində özəl maliyyələşmənin rolu az deyil, bütün təhsil pillələrinin maliyyələşməsində ən böyük pay dövlətə məxsusdur. Bununla belə, bu ümumi İƏİT orta göstəricisi çərçivəsində dövlət, özəl və beynəlxalq (xarici) maliyyələşdirmə payları ölkələr arasında geniş şəkildə fərqlənir (OECD, 2023).

2020-ci ildə İƏİT ölkələrinin bütün təhsil müəssisələrinin maliyyələşməsinin 84 faizi birbaşa dövlət mənbələrindən, 15 faizi isə özəl mənbələrdən təmin olunub. Finlandiya və Rumıniyada özəl mənbələr təhsil müəssisələrinin xərclərinin 2 faizdən azını təşkil etdiyi halda, Çilidə bu göstərici təhsil xərclərinin üçdə birindən çoxuna çatır. Beynəlxalq mənbələr isə təhsil müəssisələrinin ümumi xərclərində çox kiçik bir paya sahibdir. İƏİT ölkələri üzrə orta hesabla bu mənbələr ümumi xərclərin 1 faizini təşkil edir, Estoniyada isə bu göstərici 4 faizə qədər yüksəlir (OECD, 2023).

Əhalinin dinamik strukturu və xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə gənc əhali nisbətinin yüksəkliyi, ali təhsilə olan tələbi artırır. Bu kontekstdə artan ali təhsil xidməti tələbinin yalnız dövlət sektoru tərəfindən və ya tələbələrədən alınan təhsil haqqı hesabına maliyyələşməsində çətinlik yaranır. Bu çərçivədə ali təhsil xidməti ilə bağlı yeni maliyyə mənbələri araşdırılır.

Ali təhsil müəssisələrinin maliyyə mənbələri

Ali təhsil müəssisələrinin maliyyələşməsi təhsilin keyfiyyətini və əlçatanlığını təmin etmək

üçün vacib məsələdir. Müxtəlif maliyyə mənbələri ali təhsil müəssisələrinə daha çox müstəqillik qazandırmaqla yanaşı, tələbələrin təhsil xidmətlərindən faydalanmasını asanlaşdırır. Təhsil haqları, xüsusilə yüksək tələbata malik proqramlarda, universitetlərin maliyyə sabitliyini qorumağa kömək edir, tələbə kreditləri isə sosial müvazinəti təmin etmək və təhsil xidmətlərinə çıxışı artırmaq məqsədini güdür. Dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşmə ali təhsil müəssisələrinin dövlət tərəfindən təmin edilən resurslarla fəaliyyət göstərməsini təmin edir və təhsil sahəsində dövlətin məsuliyyətini gücləndirir. Universitet-sənaye əməkdaşlığı isə elmi tədqiqatların kommersiyalaşdırılması və yeni texnologiyaların inkişafı ilə ali təhsil müəssisələrinə əlavə maliyyə dəstəyi qazandırır. Bütün bu mexanizmlər ali təhsil sisteminin effektiv və dayanıqlı işləməsini təmin edir.

Bütün ölkələrdə universitetlərin maliyyələşməsində dövlət büdcəsinin müəyyən bir payı vardır, amma bu payın həcmi, əhəmiyyəti və mexanizmi ölkədən ölkəyə fərqlənir. İƏİT ölkələrində ali təhsil müəssisələrinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsində üç fərqli yanaşma tətbiq edilir (OECD,2021).

Birinci yanaşma ("Formula-funding" metodu) maliyyə dəstəyinin şəffaf və standartlaşdırılmış şəkildə təyin olunmasını təmin edir. Bu metod, müəyyən parametrlər (məsələn, tələbə sayı, tədris proqramlarının növləri, təhsil xərcləri) əsasında ali təhsil müəssisələrinə veriləcək maliyyə vəsaitinin həcmi müəyyən edir. Dövlət orqanları bu metodu maliyyə resurslarını daha ədalətli və sistemli şəkildə paylamaq məqsədilə geniş şəkildə tətbiq edir. Başqa sözlə, maliyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi sadəcə təsadüfi və ya əhəmiyyətli olmayan faktorlara əsaslanmır; göstərilən göstəricilərə uyğun olaraq paylanır, bu da resursların düzgün istifadəsinə imkan yaradır. Bu metodla maliyyələşmə tətbiq edilən zaman yalnız tələbə sayı və ya məzuniyyət faizləri kimi statistik məlumatlara görə qiymətləndirilən universitetlər təhsilin keyfiyyətinin başqa mühüm aspektlərini göz yummağa meyilli olur ki, bu da birinci yanaşmanın mənfi tərəfidir. Digər tərəfdən, dövlət büdcəsindən maliyyə

vəsaitinin ayrılmasında statistik göstəricilərə əsaslanılması nəticəsində kiçik və ya yeni fəaliyyətə başlayan universitetlərin daha az maliyyə dəstəyi alması ilə nəticələnir. Bu da onların inkişafında əsas maneəyə çevrilir.

İkinci yanaşmada ("Historical allocation" metodu) ali təhsil müəssisələrinə ayrılan maliyyənin həcmi müəyyən edilərkən əvvəlki illərdə ayrılmış maliyyə vəsaitinin həcmi əsas götürülür. Məsələn, əgər bir müəssisəyə keçən il müəyyən məbləğdə maliyyə ayrılıbsa, bu il də eyni maliyyə vəsaitinin ayrılması gözlənilir. Bununla belə, tələbə sayında artım, tədris proqramlarında dəyişikliklər və ya dövlət siyasətindəki yeniliklər kimi faktorlara uyğun olaraq bu məbləğə düzəlişlər edilə bilər. Bu yanaşma universitetlər və dövlət idarəetmə orqanları üçün daha asandır və həyata keçirilməsi daha az vaxt, resurs tələb edir. Bu metod dövlət və ali təhsil müəssisələri arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır. Eyni zamanda, universitetlərin maliyyə planlamasında sabitliyi təmin edir, büdcə xərclərini əvvəlcədən proqnozlaşdırmağa imkan verir. Digər tərəfdən bu yanaşma, ali təhsil müəssisələrinin yalnız keçmişdə əldə etdiyi uğurlarına əsaslandığı üçün universitetləri yeni imkanlardan və innovativ tədris yanaşmalarından məhrum edə bilər. Bu səbəbdən ali təhsil müəssisələri get-gedə dəyişən tələblərə və yeniliklərə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkə bilərlər.

Üçüncü yanaşma ("Annual formal negotiation" metodu) hər il dövlət orqanları ilə ali təhsil müəssisəsi arasında maliyyə dəstəyi və akademik göstəriciləri ilə bağlı rəsmi danışıqların aparılmasını nəzərdə tutur. Bu yanaşma maliyyə planlamasının cari ilin ehtiyac və prioritetlərinə uyğun olaraq həyata keçirilməsinə imkan verir. Eyni zamanda, ali təhsil müəssisələri öz maliyyə tələblərini və prioritetlərini daha dəqiq ifadə edərək, maliyyə resurslarını daha effektiv şəkildə yönəldə bilərlər. Bu metodun üstünlüklərindən biri, maliyyə dəstəyinin daha şəffaf və məqsədyönlü şəkildə təmin edilməsidir, lakin nəticə, əsasən, tərəflər arasında razılaşmadan asılıdır.

Yalnız "Formula-funding" metodu adambaşına maliyyələşmə tətbiq edir. Bu metodda maliyyə

vəsaitinin həcmi müəyyən parametrlər (tələbə sayı, tədris proqramlarının növləri və təhsil xərcləri) əsasında təyin olunur. Bu metodda tələbə sayına əsaslanmaqla, maliyyə dəstəyi hər bir tələbə üçün müəyyən edilir, yəni adambaşına maliyyələşmə tətbiq edilir.

Digər metodlar isə daha çox əvvəlki dövrlərin maliyyə göstəricilərinə və ya tərəflər arasında danışıqlara əsaslanır, bu zaman adambaşına maliyyələşmə anlayışı birbaşa tətbiq edilmir. Bu yanaşmalar daha çox keçmiş maliyyə və akademik göstəricilər üzərində qurulur və bütöv bir maliyyə məbləği ayrılır, ayrı-ayrı tələbələrə və ya universitetə görə paylanmır.

Çoxsaylı ölkələrdə dövlət büdcəsi universitetlərin maliyyələşməsində mühüm rol oynasa da, ölkənin iqtisadiyyatı, təhsil siyasəti və inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq, özəl sektor və digər maliyyə mənbələrinin rolunun da önəmi artmaqdadır. Xüsusilə ali təhsil müəssisələri maliyyə çatışmazlığı ilə üzləşdikdə, bu əlavə mənbələr daha vacib rol oynayır.

Təhsil haqları ali təhsil müəssisələrinin göstərdiyi təhsil xidmətinə görə tələbələrədən aldıkları ödənişlərdir və həcmi bir çox amillərə əsaslanaraq müəyyən edilir. Müəyyən ixtisas proqramları (məsələn, tibb, mühəndislik) digər proqramlara nisbətən daha yüksək təhsil haqqına malik ola bilər. Bunun səbəbi laboratoriyalar, xüsusi avadanlıqlar və ya texnoloji resurslar kimi əlavə xərclərin tələb olunmasıdır. Proqramın ümumi müddəti və tələbələrin götürdüyü kredit sayı da təhsil haqqının həcminə təsir edən amillər sırasındadır.

Bəzi ixtisaslara tələbat yüksəkdir. Belə ixtisaslar üçün təhsil haqları daha yüksək təyin oluna bilər. Əgər bir ixtisasa tələb çoxdursa, universitetlər həmin ixtisas üçün təhsil haqqını artırmağa meyilli olur. Bu ixtisaslara olan maraq universitetlər üçün böyük gəlir mənbəyi yaradır. Əmək bazarında aşağı reytingə malik və ya az tələb görən ixtisaslarda təhsil haqları nisbətən daha az müəyyən edilir. Bu yanaşma ilə universitetlər həmin sahələrə marağı artırmağa çalışır. Belə ixtisaslarda təhsil haqqının az olması, daha çox tələbə cəlb etmək və proqramların davamlılığını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu

mexanizm universitetin maliyyə stabilliyini təmin etməklə yanaşı, müxtəlif ixtisaslar üzrə tələb-təklif balansını optimallaşdırmağa xidmət edir.

Universitetlərin təhsil haqlarını tənzimləməkdə verdiyi qərarların sosial ədalətə uyğun olması vacibdir. Bu cür yanaşma təhsilin əlçatanlığını təmin etmək və sosial bərabərsizliyi azaltmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ali təhsil müəssisələrinin maliyyə resurslarının, əsasən, tələbələrədən alınan təhsil haqqı hesabına təmin olunması ali təhsilin hamı üçün əlçatan olmasının qarşısında dayanan əsas maneə kimi qiymətləndirilir (Zatonatska, 2019).

Tələbə kreditləri xüsusilə sosial bərabərlik baxımından yaranan maneəni aradan qaldırmaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Təqdim edilən tələbə kreditləri vasitəsilə maddi çətinliklər üzündən ali təhsil müəssisələrinin təhsil xidmətindən faydalana bilməyən tələbələr üçün təhsili davam etdirmək imkanı yaranır (Shen və Ziderman, 2009). Tələbə kreditlərinin tətbiqi yalnız sosial cəhətdən əhəmiyyətli bir mexanizm deyil, həm də gələcəkdə iş qüvvəsini təmin edən peşəkarların yetişməsinə dəstək verir. Bu mexanizm iş qüvvəsinin artırılması və ölkənin iqtisadi inkişafı üçün vacib olan gənc işçi qüvvəsini təmin etməyə kömək edir.

Tələbə kreditləri ilə bağlı diqqət yetirilməsi tələb olunan iki əsas məsələ var: birincisi, kreditlərin növü, ikincisi isə maliyyələşmə mənbəyidir. Kredit növləri müəyyən müddət içində hissəli şəkildə ödənilən ipoteka tipli kreditlər və tələbənin gələcək gəlirinin faizi əsasında ödənen, gəlirə bağlı kreditlər olmaqla iki növə ayrılır.

İpoteka tipli kreditlər, tələbənin maliyyə vəziyyətini çətinləşdirir və kapital bazarlarında təhsil sahəsinə ayrılan investisiya vəsaitlərinin azalmasına səbəb ola bilər. Belə ki, ipoteka tipli kredit əldə edən tələbə borcunu müəyyən edilmiş müddət ərzində, məsələn, 10-20 il ərzində, sabit hissələrlə geri ödəməlidir. Lakin tələbənin gəlirinin az və ya qeyri-sabit olduğu dövrdə ödəməli olduğu borc onun maliyyə vəziyyətini daha da çətinləşdirir. Digər tərəfdən, ipoteka tipli kreditlər, əsasən, maliyyə

bazarlarında (kapital bazarlarında) olan investisiya fondlarından maliyyələşir. Bu fondlar, investorlar tərəfindən müəyyən qazanc əldə etmək məqsədilə maliyyə bazarlarına yatırılır. Əgər çox sayda tələbə ipoteka tipli kreditdən faydalanırsa, maliyyə bazarlarında təhsil sahəsinə (universitetlərin infrastrukturunu və tədqiqat imkanları kimi layihələr üçün) ayrılan vəsaitlər (investisiyalar) azala bilər.

Gəlirə bağlı kreditlər isə tələbənin məzun olduqdan sonra əldə edəcəyi gəlirə əsaslanaraq verilən kreditlərdir. Kreditin geri ödənilməsi prosesi yalnız tələbə müəyyən olunmuş minimum gəlir səviyyəsinə çatdıqdan sonra başlayır. Bununla yanaşı, ödəmə şərtləri tələbənin gündəlik istehlak xərclərini təsirləndirməməli və şəxsi maliyyə sabitliyini pozmamalıdır. Gəlirə bağlı kreditlərin tətbiqi, tələbə üçün təhsili əlçatan edir və maliyyə problemi səbəbi ilə təhsildən yayınma riskini azaldır. Bu sistem həm də tələbələrin məzun olduqdan sonra maliyyə sabitliyini qorumağı və ödəmə qabiliyyətini təmin etməyi nəzərdə tutur (Chapman, 2005).

Tələbə kreditləri ilə bağlı ikinci əsas məsələ kreditlərin maliyyə mənbəyidir. Maliyyə mənbəyinin özəl sektor, yəni dövlətə aid olmayan şəxslər və ya şirkətlər tərəfindən idarə olunan və maliyyələşdirilən sektor olması vacibdir. Bu sektorda fəaliyyət göstərən şəxslər və ya qurumlar öz kapitalları ilə müxtəlif maliyyə xidmətləri təklif edirlər. Dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbələrindən biri vergilərdir. Əgər dövlətin maliyyələşmə imkanlarında problem yaranarsa (məsələn, iqtisadi böhran, büdcə kəsiri və s.), dövlət tələbə kreditlərinin ödənilməsi üçün əlavə gəlir mənbələri tapmalıdır. Bu vəziyyətdə dövlət vergiləri artırmalı olur. Bu isə vətəndaşların maliyyə yükünü artırır.

Nəticə olaraq, tələbə kreditlərinin maliyyələşməsinin özəl sektor tərəfindən təmin edilməsi maliyyələşmə imkanlarını daha stabil edir. Bu yanaşma həm dövlətin maliyyə resurslarını qoruyur, həm də tələbə kreditlərinin davamlılığını təmin edir.

Universitet-sənaye əməkdaşlığı çərçivəsində universitetlər fəaliyyətini sənayenin ehtiyaclarına uyğunlaşdıraraq əlavə maliyyə

mənbələri əldə edə bilirlər. Sənaye sektorunun spesifik problemlərini həll etmək və ya yeni texnologiyalar hazırlamaq üçün universitetlər tədqiqat layihələri həyata keçirir. Bu layihələr sənaye müəssisələri tərəfindən maliyyələşdirilir və nəticədə universitetlərə əhəmiyyətli maliyyə dəstəyi təmin olunur. Eyni zamanda, universitetlər sənaye müəssisələri ilə əməkdaşlıq edərək, gələcək iş gücü üçün uyğun bacarıq və bilikləri təmin edən təhsil proqramları inkişaf etdirir. Belə ki, universitetlər, sənayenin texnoloji və elmi tələblərinə cavab vermək məqsədilə tədqiqatları istiqamətləndirir. Universitetlər və sənaye sektoru arasında əməkdaşlıq, yeni məhsul və xidmətlərin inkişafına, texnoloji yeniliklərin yaradılmasına imkan verir. İƏİT ölkələrinin bir çoxunda, xüsusilə Almaniya, ABŞ və İsveçdə, universitetlər və sənaye arasında çox yaxın əməkdaşlıq mövcuddur.

Universitet-sənaye əməkdaşlığından əldə edilən vəsait həm universitetlərin büdcəsi üçün əlavə maliyyə mənbəyi yaradır, həm də sənaye sektorunun ehtiyaclarını ödəyir.

Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin maliyyələşməsi

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 fevral 2010-cu il tarixli 220 nömrəli Fərmanı və Nazirlər Kabinetinin 25 iyun 2010-cu il tarixli 120 nömrəli qərarına əsasən 2010/2011-ci tədris ilindən etibarən Azərbaycan Respublikasında ali təhsil müəssisələrinin dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi dövlət sifarişi əsasında həyata keçirilir. Mülkiyyət növündən asılı olmayaraq, qanunla təsdiq edilmiş bütün ali təhsil müəssisələri dövlət sifarişi çərçivəsində kadr hazırlığı prosesinə qatılma hüququna malikdir (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2010).

Dövlət sifarişi ilə təhsil verən ali təhsil müəssisələrində tələbə hazırlığı adambaşına maliyyələşmə prinsipi əsasında həyata keçirilir. Təhsil xərcləri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunan təhsilalanın hər birinə düşən xərclərin miqdarı əsasında müəyyən edilir. Bu miqdara uyğun

olaraq, Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi dövlət sifarişi əsasında təhsil almaq hüququ qazanan abituriyentin seçdiyi ali təhsil müəssisəsinə ödənişi həyata keçirir. Tələbə üçün müəyyən edilmiş xərcləri ali təhsil müəssisəsinin təqdim etdiyi rəsmi ödəniş sənədləri və hesab-fakturalar əsasında, Elm və Təhsil Nazirliyi ali təhsil müəssisəsinin müvafiq hesabına köçürür və ödənişlər semestrlər üzrə ödənilir. Bu maliyyələşdirmə mexanizmi ali təhsil müəssisələrinin təhsil xərclərinin və tələbə hazırlığının müəyyən olunmasında şəffaflığı təmin edir. Həmçinin təhsil müəssisələrinin büdcə və büdcədən kənar vəsaitlər əsasında fəaliyyət göstərməsi onlara müəyyən maliyyə müstəqilliyi qazandırır.

Hazırda dövlət sifarişi ilə kadr hazırlığı aparan dövlət ali təhsil müəssisələri öz maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərini, həm dövlət sifarişi ilə, həm də ödənişli əsaslarla kadr hazırlığından əldə edilən vəsaitlərdən, habelə qanunvericiliklə qadağan edilməyən digər mənbələrdən əldə edir. Bu müəssisələr büdcə və büdcədən kənar vəsaitlər əsasında fəaliyyət göstərirlər. Təhsil müəssisələri əlavə gəlir əldə etmək məqsədilə nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş qaydada sahibkarlıq fəaliyyəti növləri ilə məşğul ola bilər. Bu fəaliyyət nəticəsində əldə edilən gəlirlər sərbəst şəkildə istifadə olunur. Bundan əlavə, təhsil müəssisəsi qanunvericiliyə uyğun şəkildə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədi ilə hüquqi şəxslər yarada və ya başqa hüquqi şəxslərin fəaliyyətində iştirak edə bilər.

Təhsil Qanununun 38-ci maddəsində qeyd olunur ki, təhsil müəssisəsi qanunvericiliyə uyğun olaraq fiziki və hüquqi şəxslərə müxtəlif ödənişli təhsil xidmətləri göstərmək, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, hüquqi və fiziki şəxslərdən, o cümlədən əcnəbilərdən və vətəndaşlığı olmayan şəxslərdən ianələr və könüllü yardımlar almaq hüququna malikdir (Təhsil Qanunu, 2009). Bu mənbələrdən əldə olunan vəsaitlər və digər əmlak dövlət təhsil müəssisəsinin büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin miqdarına təsir etmədən sərbəst şəkildə istifadəyə verilə bilər və müəssisənin nizamnaməsinə uyğun olaraq idarə olunur.

Təhsildə Keyfiyyətin Təminatı Agentliyinin həyata keçirdiyi ali təhsil müəssisələrinin akkreditasiya prosesinin yekununda paylaşılan hesabatları nəzərdən keçirəndə Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinin maliyyələşməsi ilə bağlı bir sıra problemləri müşahidə edirik. Mövcud problemlər bir neçə əsas məqamda cəmləşir. Bu məqamlar universitetlərin daxili audit mexanizmlərinin olmaması və ya zəif fəaliyyəti, maliyyə hesabatlarının şəffaf olmaması, yalnız qısamüddətli maliyyə planlamasına üstünlük verilməsi, maliyyə planlarının strateji inkişaf məqsədlərinə uyğun olmaması və əlavə maliyyə resurslarının məhdudluğu ilə əlaqədardır (TKTA, 2024).

Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinin bir çoxunda daxili audit bölmələrinin olmaması və ya qeyri-kafi fəaliyyəti maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasına ciddi təsir göstərir. Beynəlxalq təcrübədə daxili audit sistemləri yalnız maliyyə pozuntularını aşkarlamaq məqsədi daşımır, həmçinin maliyyə idarəetməsində şəffaflyq və hesabatlılyq təmin etmək üçün mühüm vasitə kimi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan universitetlərində daxili auditin gücləndirilməsi, maliyyə resurslarının düzgün idarə olunması və ictimai etimadın artırılması baxımından vacibdir (OECD, 2023).

Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrinin maliyyə hesabatlarını ictimaiyyətə təqdim etməməsi maliyyə fəaliyyətlərinin şəffaflyqını zəiflədir. İƏİT-in müəyyən etdiyi standartlara əsasən ali təhsil müəssisələrinin maliyyə hesabatlarını müntəzəm olaraq dərc etmələri tələb olunur. Bu yanaşma universitetlərin ictimai etimadını artırmağa və maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsini təmin etməyə kömək edir. Hesabatların şəffaflyqı həm də əlavə maliyyə mənbələri cəlb etməyə imkan yarada bilər.

Azərbaycan universitetlərində bəzən yalnız qısamüddətli maliyyə planlarının hazırlanması və icrası uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə çatmağı çətinləşdirir. İƏİT ölkələrində isə həm qısa, həm orta, həm də uzunmüddətli maliyyə planlarının mövcudluğu universitetlərin strateji məqsədlərinə uyğun şəkildə resursları daha effektiv bölüşdürməsinə imkan verir. Azərbaycanda

maliyyə planlamasının uzunmüddətli strateji məqsədlərə uyğunlaşdırılması vacibdir.

Azərbaycan universitetlərinin əlavə maliyyə mənbələrindən (tədqiqat qrantları, kommersiya fəaliyyəti, tərəfdaşlyq layihələri və s.) istifadə faizi olduqca azdır. Əlavə maliyyə mənbələri universitetlərin innovasiya, tədqiqat və təhsil keyfiyyətini artırmağa imkan verir. Azərbaycanda əlavə maliyyə resurslarının istifadəsinin genişləndirilməsi, universitetlərin beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətini yüksəldə və təhsil sahəsində inkişafı stimullaşdırmağa bilər.

Nəticə

Ali təhsil müəssisələrinin maliyyələşməsi təhsil sisteminin effektivliyini və dayanıqlılyqını təmin edən vacib bir mexanizmdir. Bu maliyyə mexanizmində dövlət büdcəsi, təhsil haqları, tələbə kreditləri və universitet-sənaye əməkdaşlyğı kimi müxtəlif maliyyə mənbələrinin hər birinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Dövlət büdcəsi ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini dəstəkləyən əsas mənbə olmaqla yanaşı, müxtəlif ölkələrdə fərqli yanaşmalarla tətbiq olunur.

Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin maliyyələşməsi həm dövlət, həm də özəl mənbələrdən əldə edilən vəsaitlər əsasında həyata keçirilir. Dövlət büdcəsindən təhsil müəssisələrinə ayrılan vəsaitlər dövlət sifarişi əsasında ödənilir və bu mexanizm müəyyən şəffaflyqı təmin edir. Bu yanaşma təhsil ocaqlarının ehtiyaclarına uyğun olaraq, ayrılan vəsaitin miqdarını hər bir tələbənin keyfiyyətli təhsil almasını təmin etmək məqsədilə düzgün bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Dünya praktikasında bu mexanizm geniş tətbiq olunur və təhsil müəssisələrinin daha effektiv və ədalətli şəkildə maliyyələşdirilməsini təmin edir. Beləliklə, Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin maliyyələşmə mexanizminin qanunvericilik baxımından hər hansı bir çətinlik və ya maneə ilə üzləşmədiyi görünür.

Bununla belə, ali təhsil müəssisələrində maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasında və uzunmüddətli strateji planlamaların həyata keçirilməsində bir sıra problemlər də

mövcuddur. Universitetlərin əksəriyyətində daxili auditin olmaması və ya zəif fəaliyyəti, maliyyə hesabatlarının şəffaf olmaması, qısamüddətli maliyyə planlarının tətbiqi, maliyyə idarəçiliyinin effektivliyini məhdudlaşdırır. Həmçinin əlavə maliyyə mənbələrindən istifadənin aşağı olması universitetlərin maliyyə müstəqilliyini artırmağa və inkişafını dəstəkləməyə imkan vermir.

Bütün bu problemlərin həlli üçün ali təhsil müəssisələrinin maliyyə idarəetmə sistemləri gücləndirilməli, maliyyə şəffaflığı artırılmalı və uzunmüddətli maliyyə planları hazırlanmalıdır. Eyni zamanda təhsil müəssisələri əlavə maliyyə mənbələrindən daha geniş şəkildə faydalanmalı, xüsusilə tədqiqat qrantları, kommersiya fəaliyyəti və tərəfdaşlıq layihələri kimi imkanları dəyərləndirməlidir. Bu yanaşma Azərbaycan ali təhsil sisteminin davamlı inkişafını təmin edə və universitetlərin beynəlxalq səviyyədə rəqabətə davamlılığını artırmağa imkan verər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- ¹ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2010). *Ali təhsil müəssisələrində yeni maliyyələşmə mexanizminin tətbiq edilməsi haqqında qərar*. <https://e-qanun.az/framework/20015>
- ² Chapman, A.D. (2005). *Principles of data quality*. GBIF.
- ³ Doğramacı, İ. (2007). *Türkiyə'de ve dünyada yüksəköğretim yönetimi*. Ankara.
- ⁴ Golden, G., Troy, L., & Weko, T. (2021). *How are higher education systems in OECD countries resourced? Evidence from an OECD policy survey*.
- ⁵ OECD. (2018). *Education at a glance 2018: OECD indicators*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/eag-2018-en>
- ⁶ OECD. (2021). *Use and allocation of public funds*. <https://gpseducation.oecd.org/revieweducation/policies/#!node=41709&filter=all>
- ⁷ OECD. (2023). *Education at a glance 2023: OECD indicators*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/581c9602-en>
- ⁸ Sarıbəyli, F. (2023). *Azərbaycan yüksəköğretim sistemi üzerine bir araştırma yüksek lisans tezi*. İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, İstanbul.
- ⁹ Sarıbəyli, F. (2024). Ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə modellərinin müqayisəli-tarixi təhlili. *Azərbaycan məktəbi*, 1(706), 107-113.
- ¹⁰ Shen, H., & Ziderman, A. (2009). Student loans repayment and recovery: International comparisons. *Higher Education*, 57, 315-333.
- ¹¹ Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi (TKTA). (2024). *Ali təhsil müəssisələrinin akkreditasiya hesabatları*. <https://www.tkta.edu.az/p/akkreditasiya-hesabatları>
- ¹² Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. (2009). <https://e-qanun.az/framework/18343>
- ¹³ Zatonatska, T. H., Rozhko, O. D., Lyuty, I. O., Tkachenko, N. V., & Anisimova, O. Y. (2019). *Global practices of higher education financing: Approaches and models*.